

**МИСАО И МИСИЈА
СВЕТОГ
ЛУСТИНА ПОПОВИЋА**

Уредници
**ВЛАДИМИР ЦВЕТКОВИЋ
БОГДАН ЛУБАРДИЋ**

МИСАО И МИСИЈА СВЕТОГ ЈУСТИНА ПОПОВИЋА

Издавачи

Институт за филозофију и друштвену теорију
Универзитета у Београду

Православни богословски факултет
Универзитета у Београду

Центар за византијско-словенске студије
Универзитета у Нишу

За издаваче

др Газела Пудар Драшко, Институт за филозофију и друштвену теорију
Универзитета у Београду

Проф. др Зоран Ранковић, Православни богословски факултет
Универзитета у Београду

Проф. др Драгиша Бојовић, Центар за византијско-словенске студије
Универзитета у Нишу

Ауторска права за фотографије

Бошко Бојовић

Штампа

Пунта, Ниш

Тираж

500 примерака

ISBN: 978-86-80484-47-1

Зборник се издаје уз финансијску подршку Митрополије црногорско-приморске
Српске православне цркве и Министарства просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије

Институт за филозофију и друштвену теорију
Универзитета у Београду
Православни богословски факултет
Универзитета у Београду
Центар за византијско-словенске студије
Универзитета у Нишу

МЕЂУНАРОДНИ ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

МИСАО И МИСИЈА СВЕТОГ ЈУСТИНА ПОПОВИЋА

Уредници

Владимир Цветковић
Богдан Лубардић

Београд 2019

Рецензенти

Проф. др Зоран Ранковић,
Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

Проф. др Ирина Деретић
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Срђан Пириватрић
Српска Академија Наука и Уметности, Византолошки институт

САДРЖАЈ

<i>Владимир Цветковић и Богдан Лубардић</i> Јустинолошке студије у српском и европском контексту: <i>Studia Iustiniana Serbica – collationes</i>	7
--	---

Поглавље 1:

Јустин Поповић између екуменизма и анти-екуменизма

<i>Богдан Лубардић</i> Јустин Поповић и англикански теолози: посредовања	29
<i>Томас Бремер</i> Јустин Поповић читан очима католика	53
<i>Зденко Ширка</i> Јустин Поповић о Лутеру и протестантизму	65
<i>Владимир Цветковић</i> Свети Јустин Поповић о папству	85

Поглавље 2:

Јустин Поповић, Достојевски и религијска философија

<i>Слађана Ристић Горгиев</i> Философија и њено значење у делу оца Јустина Ћелијског	101
<i>Сунчица Денић</i> Симболичко и лирско у делу Светог Јустина Поповића	113
<i>Слађана Алексић</i> Ава Јустин Поповић: Естетика духовних спознаја на основу дела Достојевског	125
<i>Немања Шкрелић</i> Свети Јустин Ћелијски и Достојевски: проблем људске детерминисаности и слободе	143

Поглавље 3:

Антропологија Јустина Поповића

<i>Александар Фатић</i> Морално терапеутски смисао дијалектике богоцентричности и човекоцентричности код Светог Јустина Поповића	163
<i>Свилен Тутеков</i> Свети Јустин Нови Ћелијски и аскетски кључ теологије личности	179
<i>Александар Петровић</i> Парадигматични путеви ка земљи живих Аве Јустина Поповића: кроз подвиг откривања човековог саморазумевања	193
<i>Слободан Продић</i> Отац Јустин (Поповић) и монаштво	209

Поглавље 4:
Јустин Поповић: агиограф, проповедник, догматичар, литург

<i>Радомир Поповић</i>	
Преподобни Јустин Ћелијски као писац <i>Житија Светих</i>	223
<i>Љубиша Костић</i>	
Онтолошка основа и садржај у беседништву преп. Јустина Ћелијског	233
<i>Александар Баковац</i>	
Догматика оца Јустина Поповића у историјском и савременом контексту	261
<i>Борђе Н. Петровић</i>	
Евхаристијска радост у <i>Догматици</i> Јустина Поповића: одраз једног протагонисте	279

Поглавље 5:
Јустин Поповић и Запад

<i>Дионисије Склирис</i>	
„Волим дакле спознајем“: критика западне филозофије по светом Јустину Поповићу и њене светоотачке претпоставке	293
<i>Зоран Кинђић</i>	
Однос Аве Јустина према Западу	311
<i>Ивица Живковић</i>	
Критичка мисао архимандрита Јустина Поповића и хришћанско васпитање данас	333
<i>Стивен К. Хедли</i>	
Свети Јустин о промисли: извори и последице	351

Поглавље 6:
Валоризација и рецепција Јустина Поповића

<i>Иларион Ђурица</i>	
Делотворност учења вере под духовним старањем преподобног Јустина Новог	365
<i>Дмитри Трибушњи</i>	
Свети Јустин Ћелијски као оригинални мислилац	379
<i>Павле Јовић</i>	
Срби о Светом Јустину Поповићу	393
<i>Филип Калингтон</i>	
Рецепција и значај светог Јустина и његових дела међу преобраћеницима на западу	405
О ауторима	415

ЈУСТИНОЛОШКЕ СТУДИЈЕ У СРПСКОМ И ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ: STUDIA IUSTINIANA SERBICA – COLLATIONES

1. Монах, клирик и светитељ Православне Цркве, професор Универзитета у Београду и саоснивач Српског филозофског друштва, архимандрит др Јустин Поповић (1894–1979) сматра се једним од најистакнутијих и најважнијих правослаvnих теолога двадесетог века. Упркос неспорном уважавању његовог импресивног интелектуалног и духовног доприноса, одређени аспекти његовог дела остали су или недовољно или нимало осветљени, или изазивају различита тумачења која, у неким случајевима, воде и спорењима. Поводом 125 година од рођења и 40 година од упокојења Јустина Поповића, 10. и 11. маја 2019. године у организацији Института за филозофију и друштвену теорију и Православног богословског факултета Универзитета у Београду и Центра за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, одржана је међународна научна конференција „Мисао и мисија Светог Јустина Поповића“ на Институту за филозофију и друштвену теорију у Београду. Та конференција, и тематски зборник који је у највећој мери произашао из проширених и редигованих радова презентованих на конференцији, имају за циљ да одговарајућим рефлексијама осветле разноврсне аспекте дела Јустина Поповића: нарочито стога што ти аспекти нису довољно истражени или су подложни различитим тумачењима. Тако је комуникативна заједница научника присутних на скупу приложила претпоставке за подробније прилоге и процене непорециво важног доприноса богато разуђене мисли Јустина Поповића: мисли која је, према неподељеном мишљењу учесника, релевантна не само за Православље већ за хришћанску теологију и духовност уопште. Истовремено, зборник из шире историјско-теоријске перспективе показује у ком статусу се налазе истраживања опуса овог аутора, и, какви се приступи рецепцији његовог дела артикулишу кроз фазе, како у домаћим тако у страним академским и изванакадемским круговима, и то четрдесет година после блаженог упокојења преподобног архимандрита др Јустина Поповића.

2. Питање рецепције дела Јустина Поповића прилично је сложено и, у неку руку, деликатно услед одређених аспеката који и даље изазивају или недоумице или најопречнија мишљења. Пријем тог дела обликовао се у последње четири деценије (1980–2020), не ретко под јаким утицајем историјско-политичких дешавања на просторима Балкана. У сваком случају, остављајући по страни критичка запажања савременика за време његовог живота, можемо реконструисати више фаза у рецепцији дела Поповића, укључујући не само српску већ паневропску ако не и глобалну научну јавност.

2.1. Прву фазу, која захвата период од његове смрти 1979. до 1990. године, карактерише прилежно старање око консолидације његовог писаног наслеђа. То се очитује претежно преко његових најприснијих духовних ученика, нарочито Атанасија Јевтића и Амфилохија Радовића, премда пуна подршка Иринеја Буловића и Артемија Радосављевића такође није изостала, као ни оперативни труд игуманије манастира Светих Архангела у Телијама код Ваље-

ва, Гликерије Јањић. Свесрдно и дуготрајно заузимање духовних синова преподобног оца Јустина имало је за директну последицу објављивање великог броја дела оца Јустина, на српском и другим језицима. Такође, убрзо по смрти оца Јустина долази до првих реакција из академске научне заједнице: наиме, појављују се прва критичка вредновања његове мисли. Реаговања на одлазак преподобног оца Јустина дошла су како од његових пријатеља и познаника, попут рецимо Епископа вашингтонског и флоридског Георгија Грабеа, Стојана Гошевића или Елизабет Хил (Elisabeth Hill), тако и од оних који су оца Јустина упознали само на основу његових дела, попут рецимо Жан-Пола Беса (Jean-Paul Besse), Панајотиса Христуа или Јована Мајендорфа. У текстовима споменицама насталих из пера поменутих аутора апострофира се не само светост живота оца Јустина, његова љубав према Светим Оцима Цркве, или ревнујућа брига за Православље као целину те ванредна способност сагледања теологије као живе философије Истине, већ се наглашава и старање преподобног Оца да такво своје наслеђе пренесе ученицима, међу којима се посебно издвајају поменути монаси и епископи Амфилохије Радовић, Атанасије Јевтић, Иринеј Буловић и Артемије Радосављевић: притом, не треба заборавити ни епископе Лаврентија Трифунновића нити Милутина Кнежевића, који се, као и многи други, у тај процес укључују такође здушно, на њима својствене начине. Ова оцена је свакако потврђена током 1980-их година, кроз заједнички напор поменутих богослова да са наслеђем живота и дела Јустина Поповића упознају ширу јавност, како стручну тако лаичку.

Годину дана по богоугодном представљењу преподобног оца Јустина излази *Животопис оца Јустина* из пера његовог ученика јеромонаха Атанасија Јевтића. Од смрти оца Јустина 1979. до 1989. објављено је безмало 20 значајних књига оца Јустина, на српском, грчком, француском и руском језику. То укључује и нека фототипска издања претходно публикованих дела, попут *Догматике I и II* и *Философских урвина*. Ипак, већина дела је објављена на основу до тада непубликоване грађе из заоставштине Поповића. Највећи број тих дела састоји се из тумачења Светих Јеванђеља и апостолских Посланица: *Тумачења Јеванђеља по Светом Матеју* (1979) и *Светом Јовану* (1989), *Тумачења Посланица Светог Јована Богослова* (1982) и *Тумачења Посланица Светог Апостола Павла* (1983–1986), која су публикована под заједничким насловом *Са Светим Апостолом Павлом кроз живот*. Нека од побројаних дела излазила су паралелно на грчком, француском и руском језику. Осим одговарајућих увода у ова дела, што су их писали уредници и приређивачи: наиме, двојица професора Богословског факултета Српске Православне Цркве, др Атанасије Јевтића и др Амфилохије Радовић, који осветљавају важне аспекте мисли Поповића, у том периоду је објављено свега неколико радова о њему, првенствено из пера његових главних ученика. Треба истаћи да су приређивачи и уредници издања дела Поповића, пре свега, хтели ширу читалачку публику да упознају са својим учитељем, и то тако што ће омогућити управо учитељу да говори.

За разлику од светле слике о преподобном оцу Јустину, коју су његови непосредни наследници хтели да изграде и оставе: наиме, слике која га пре-

зентује као обновитеља и чувара аутентичног Православља, у неким деловима југословенске јавности стварана је томе супротна, тамна слика: јер, у тим круговима Јустина Поповића су портретисали као религијског фундаменталисту, оштрог опозиционара унутар Српске Православне Цркве и као екстремног националисту изразито антизападњачке оријентације. У низу интервјуа које су јеромонаси Атанасије Јевтић и Амфилохије Радовић давали медијима у Србији провејавала је и тема наслеђа Јустина Поповића, остављеног на чување на прским ученицима, које је јавност умела да именује као „јустиновце“. Из питања новинара може се уочити да се „јустиновско“ наслеђе, не ретко а погрешно, поистовећивало са „опозиционим“ деловањем ученика оца Јустина унутар Српске Православне Цркве, са њиховим наводним „претензијама на власт“ у Цркви, или, ништа мање погрешно а такође политизовано, са њиховим наводним „десним“ односно националистичким опредељењем. Томе су придруживане оцене којима је истицан њихов, свакако приметан, критички однос како према југословенским властима и тековинама комунизма, тако према европској либералној друштвено-политичкој и културалној традицији. Ученици оца Јустина са правом су покушавали да оповргну, или коригују, те изразе и категорије којима су често тенденциозно етикетирани. То се најпре односи на сам назив „јустиновци“. Указивали су да се тај назив, прво, не односи на њих већ су га користили противници оца Јустина како би, у полемичком контексту, указали на међуратне ученике преподобног Оца, од којих су неки били и епископи, и, друго, како би пажњу упутили на важну чињеницу да је такав приступ по својој природи не само политикантски већ секташки јер целокупну духовности Цркве, заправо, своди на однос са једном личношћу.

Такође су резолутно одбацивали непримерене сугестије да су они опозиција тадашњем црквеном „естаблишменту“, опет с правом указујући да је у природи Цркве да пројављује пуно гласова и да они долазе у сагласје кроз духовно-историјску динамику њене саборне природе у једноме Христу Духом Светим (1Кор 12:4-28). Најзад, на оптужбе да су они, као „јустиновци“, реакционари: антијугословенски или антиевропски политички орјентисани, одговарали су ставом да је њихова политика духовна а сходна јеванђељском диктуму да „...они мисле оно што је земаљско. Међутим, наше живљење је на небесима, откуда очекујемо и Спаситеља Господа Исуса Христа“ (Фил 3:19-20). То ће рећи, њихова политика није била израз идеологије што Православље инструментализује као политички ресурс, већ је одређивана духовним начелима Јеванђеља. Будући актуализована вером и ради вере у савременом друштвено-историјском контексту, њихова политичност је остајала принципијелно непотикантска и надстраначка. С друге стране, епоха прекретничких 1980-тих година свакако јесте одређена бурним политичким, идеолошким и културалним превирањима у СФР Југославији, и тешко да се могла избећи редукација, инструментализација и намерна идеологизација мисли Јустина Поповића и његових настављача, било да су томе приступали симпатизери било дифаматори преподобног оца Јустина.

Први покушај обимније критичке евалуације научног доприноса Јустина Поповића на међународном плану представља докторска дисертација Томаса

Бремера (Thomas Bremer), професора екуменског богословља на Римокатоличком теолошком факултету Вилхелмовог универзитета у Минстеру: *Ekklesiale Struktur und Ekklesiologie in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 19. und 20. Jahrhundert* (Црквена организација и еклисиологија Српске Православне Цркве у 19. и 20. веку), одбрањена 1990. године на истоименом факултету, а објављена 1992. у незнатно прерађеној верзији, и то као монографија.¹

2.2. Друга фаза у рецепцији дела Јустина Поповића настаје током 1990-их. Током тог периода његов опус се превасходно тумачи у контексту догађања на југословенским просторима: посебно под знаковима пада једнопартијског политичког система, процеса демократизације јавног друштвеног живота, распада СФР Југославије, грађанских ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини, а затим и агресије НАТО пакта на СР Југославију 1999. године. Како смо напоменули раније, дело Поповића је често бивало инструментализовано ради различитих циљева, почев од борбе против комунизма, преко критике папства и екуменизма, или чак подршке српском државотворном пројекту у Босни и Херцеговини, све до критика Европе и геополитичког Запада.

Почетком 1990-их, са урушењем апарата партијске цензуре и једноумља, као и са повратком цркава и верско-религијских заједница у јавни простор друштва, Јустин Поповић бива изнова откривен широј јавности: претежно кроз његове списе, и то највећим делом преко јавних обраћања и упечатљивих иступа његових ученика. Како видимо, глобални интерес за мисао и деловање оца Јустина се у великој мери поклапа са падом комунизма на просторима Југославије односно са избијањем ратова између бивших југословенских народа и република. Чињеницом да је пад комунизма у великој мери ослободио под комунизмом спутаване националне и религијске осећаје и тежње може се, у знатној мери, објаснити повећано интересовање шире научне јавности за дело овог значајног српског мислиоца. Ваља истаћи како то, ипак, не значи да су тиме престала тумачења опуса Поповића у идеолошке сврхе.

У првим годинама последње деценије 20. века (1990–1992) дело оца Јустина Поповића бива тумачено у интерпретативном коду антикомунизма: то ће рећи, као доказ или илустрација да је пређашњи режим био опресиван. Тиме се може објаснити зашто долази до два издања кратке студије Поповића из 1960. године: *Истина о Српској Православној Цркви у комунистичкој Југославији*: једног 1990. у посебном издању, и другог 1992. у оквиру издања о страдању Срба под различитим режимима. Тада се углавном сматрало да владавина Слободана Милошевића потврђује континуитет са претходним комунистичким режимом, па је стога антикомунизам Поповића, у одређеним круговима, служио као позитиван пример безрезервне борбе за људско достојанство и слободу, које отац Јустин првенствено везује за право на вероисповест и духовно-црквени интегритет, док тадашњи опозициони прваци његов начелни став проширују, а неки инструментализују, како би уврстио одређене аспекте људских права,

¹ Thomas Bremer, *Ekklesiale Struktur und Ekklesiologie in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 19. und 20. Jahrhundert* (Wirzburg: Augustinus Verlag, 1992). Превод на српски: Tomas Bremer, *Vera, kultura, politika* (Niš: Gradina, JUNIR, 1997).

нарочито оне који укључују право на слободно информисање, политичко организовање и деловање, право на слободне изборе, итд.

Већ крајем 1991. долази до премештања фокуса са унутрашњих друштвено-политичких тема на, условно речено, спољашње теме. Национализам током 1990-их година постаје главна покретачка снага и основни програм политичких елита у свим републикама и аутономним покрајинама СФР Југославије. Представљајући израз претходно спутаваних националних осећања у периоду друге Југославије, национализам (изопачен заправо у шовинизам) доводи и до оружаних сукоба, прво у Словенији, а затим се шири на просторе Хрватске и Босне и Херцеговине. Рат у Словенији и Хрватској и последујућа признања словеначке затим хрватске независности од стране водећих западних држава, посебно Немачке и Француске, и то у ширем контексту пада Берлинског зида (1989) и урушавања СФР Југославије (1991–1995), у великој мери утиче да интересовање за антикомунизам Поповића спласне. Оно постепено бива замењено интересовањем за његову критику папске власти и римокатолицизма, али и западне културе уопште. У милитантним националистичким круговима главним извођачем радова пројекта словеначке и хрватске независности сматрао се „Ватикан“, што доводи до ерупција антипапских и антиримокатоличких сентимената у Србији. У прилог томе је ишло инсистирање неких хрватских политичара на континуитету новонастале хрватске државе са нацистичком и квислиншком творевином Независном Државом Хрватском, која је током Другог светског рата извршила политику прогона и екстерминације православних Срба, Јевреја и Рома и донекле уживала подршку Ватикана и мање-више нескривену подршку неких хрватских црквених великодостојника: примера ради, тада актуелни кардинал Алојзије Степинац (1898–1960) није подузимао истрајне, децидиране а успешне покушај да заустави погром над Србима. То се прелило у повећано интересовање за став Поповића о екуменизму, што је имало за директну последицу објављивање поновљеног издања његове књиге *Православна Црква и екуменизам*, и то у библиотеци светогорског манастира Хиландара 1995. године. Та књига, посебно у претпоследњој глави, садржи изразито оштру критику папства и Римокатоличке Цркве.

Средином 1990-их, нарочито током рата у Босни и Херцеговини где се национални идентитет код Срба нераскидиво градио и као религијски идентитет (насупротив идентитету Хрвата као римокатолика и насупротив идентитету босанских муслимана или „Бошњака“) долази до пројаве још једног момента у рецепцији дела Јустина Поповића. То ново усмерење или наглашавање, као контратег претензији папе на универзалну јурисдикцију, износи пожртвованост православног српског сељака и посебност српског народа у целини. Кључни појам за вредносно и оријентацијско описивање улоге српског народа у историји постаје Светосавље. То води поновном штампању Јустиновог дела *Светосавље као философија живота*, 1993. године. То подстиче низ литерарних осврта на преподобног оца Јустина, српски народ и Српску Цркву у оквирима Светосавља. Иако је Поповићева философија Светосавља далеко шире, дубље и рафинованије замишљена, њене оквире сужавају (а понегде извитоперују) инте-

реси тадашње друштвено-политичке констелације. Како било, Светосавље се представља као угаони камен на коме су изграђени и српска црква и српска нација. Истовремено се у рецепцији дела Поповића, поред интереса за Светосавље и историјску улогу српског народа као носиоца истинског хришћанства, јавља интерес за ширу православну културу која, како се истиче, опстаје захваљујући „како српском сељаку тако руском мужику“. Историјска повезаност српског и руског народа, који је тих година подржавао борбу Срба у Босни и Херцеговини, огледа се између осталог у прештампавању фототипског издања студије Јустина Поповића из 1940. године: *Достојевски о Европи и Словенству*, 1995. године. С тим у вези стоји чињеница да је то дело затим преведено и објављено на руском језику, 1998. године.

Антизападни сентименти у српском друштву проузроковани политиком западних сила Немачке, САД, Велике Британије и Француске, с почетка 1990-их, прво у сецесији Југославије, а затим отвореној политичкој и војној подршци новопроглашеним републикама доживели су врхунац током војне агресије НАТО снага на СР Југославију и десетонедељног бомбардовања земље 1999. године.² Зато је с краја 1990-их интересовање за Поповићеву критику папизма, замењено интересовањем за његову критику хуманизма, рационализма и технократизма, која се највише односила на такозвани „разоваплоћени“ Запад, мада је таквих радова било и раније. Поповићева критика западних антропоцентристичких и секуларистичких вредности избија у први план, и видно инспирише неке од представника различитих политичких опција у Србији. За време и после НАТО бомбардовања СР Југославије, ставови архимандрита Јустина Поповића према Западу, заједно са сличним ставовима Владике Николаја Велимировића, у одређеним круговима, почињу да се узимају као својеврсна библија антизападњаштва. Покушај представљања оца Јустина као симбола или упоришта српског антизападњаштва имао је за циљ да понуди заједничку идеолошку платформу различитим политичким опцијама у Србији против Запада. Са друге стране, често једнострано колико неизбалансирано покушаји супротстављања таквим тенденцијама, изражени рецимо у низу чланака социолога и публицисте Мирка Ђорђевића, и не само њега, имали су за циљ да „демитологизују“ тако приказаног Поповића, и то као идеолошку конструкцију: при чему су Ђорђевић и други (не трагајући за другим а праведнијим решењима) за поменути конструкцију теретили и одређене мисли и ставове самог Поповића које су умели без опреза сасвим да дисквалификују.

2.3. Трећа фаза у рецепцији мисли и дела Поповића почиње крајем 1990-их и траје до 2009. године. Ту фазу примопредавања опуса српског православног мислиоца, преподобног Јустина, на домаћем плану одликује штампање и публикавање деветнаест томова његових сабраних дела, као и низа зборника: посебно од стране његових ученика и наследника, као и Манастира Светих

² Термин агресија овде је употребљен у светлу признања НАТО пакта издатог у облику званичног саопштења (11. априла 2014. године) да је НАТО започео бомбардовање Југославије без одобрења УН. Последично, то бомбардовање нема и не може имати статус „хуманитарне интервенције“ за коју мандат могу дати једино УН.

Архангела у манастиру Телије. У истом периоду дела оца Јустина постају доступна и широј међународној публици, у преводима. За разлику од Грчке, где су дела оца Јустина била доступна у преводу још током 1960-их и 1970-их, у Русији се тек крајем 1990-их појављују први преводи поменутих дела *Православна Црква и екуменизам* и *Достојевски о Европи и словенству*, да би касније, током 2000-их, била преведена и његова остала истакнутија богословска дела, укључујући *Догматику* која је објављена у његовим петотомним *Сабраним делима* (2004–2014), са укупним обимом од преко 2500 страница. Слична је ситуација била и са делима Поповића на Западу. Тамо се 1990-их у преводу на француски прво објављује зборник *Човек и Богочовек*, а затим и *Коментари на посланице Светог Јована Богослова*, и потом *Догматика* у петотомном издању. Од дела оца Јустина у преводу на енглески 1992. године се прво појављује зборник радова по избору Атанасија Јевтића под насловом *Orthodox Faith and Life in Christ (Православна вера и живот у Христу)*, а затим крајем 1990-их у серији *A Treasury of Serbian Orthodox Spirituality (Благо српске православне духовности)* издавачке куће Лазарица Прес из Бирмингена још низ превода његових краћих текстова или већих извода из значајних дела.

2.4. Крај прве деценије двадесет првог века можемо посматрати и као догађање новог полета у академском проучавању духовног и философско-теолошког доприноса Јустина Поповића, и, уједно, као почетак четврте фазе у академској рецепцији легата српског мислиоца. Овај замах је директно или индиректно у одређеној мери резултат и научног пројекта *Српска теологија у двадесетом веку* који се (у два истраживачка циклуса: 2006–2010 и 2011–2015) одвијао под уређивачким старањем Богољуба Шијаковића и одређеног броја наставника са Православног богословског факултета Универзитета у Београду, при чему је у рад на пројекту укључен већи број истакнутих истраживача из других домаћих и међународних угледних научних установа. За разлику од ревијално-апологетског и дескриптивног приступа који је раније доминирао у рецепцији мисли Јустина Поповића, а који је имао за циљ да читаоца уведе у његов обиман опус, поменути пројекат, под покровитељством и Министарства науке Републике Србије, омогућио је да се Поповићу приступи и научно-аналитички, разуђено, из различитих теоријских и методолошко-истраживачких перспектива, што је, поред осталог, произвело и разнолике критичке осврте. Тако се делу Поповића приступало из догматолошке, литургиолошко-богослужбене, агиолошке, патролошке, философске, екуменске, библистичке, културолошке и педагошке просветно-просветитељске перспективе, не искључујући перспективу истраживања историје примопредаје односно рецепције његових дела.

Са одређеном сигурношћу може се тврдити како су најзначајнији резултати и највећи продори у изучавању опуса преподобног оца Јустина направљени у домену изучавања његове ране мисли: поготово у односу на његову дисертацију из оксфордског периода посвећену философији и религији Достојевског, затим у вези са многоврсним и сложеним утицајима руске религијске философије на његово дело, као и у вези са његовим раним патролошким радовима. Свакако је најзаслужнији за то Богдан Лубардић, који је кроз две моногра-

фије (*Јустин Ђелијски и Русија...*, 2009. и *Јустин Ђелијски и Енглеска...*, 2019)³ и кроз девет студијских радова,⁴ који укупно броје преко 1000 страница научних прилога, на основама комбинованих херменеутичко-критичких метода детаљно истражио: однос Јустина Поповића са руском религијском философијом 19. и 20. века и могуће формативне утицаје њених главних руководних идеја и духовних вредности; историјске чињенице и црквено-теолошки контекст боравка оца Јустина у Оксфорду а специјално у вези са околностима што су довеле до неуспешне одбране дисертације о Достојевском; затим специфичне утицаје Павла Флоренског на окретање Поповића светоотачком предању као и утицаје Флоренског на Поповићеву изградњу појмовно-критичког апарата и општег идејног става којим је критички ангажовао западну философију и културу хуманизма (слично је Лубардић учинио у односу на утицај мисли Фјодора Достојевског на Поповића); Поповићеву томе паралелну изградњу „дија-критичког“ (духовно-расудног) механизма синтетичко-селективне рецепције идеја и вредности других којим је чувао интегритет „православности“ сопствене мисли, што му је, примера ради, омогућило да прескочи софијанство младог Флоренског и сличне неправославне конструкте мисли; најзад и заједничко прегалаштво Јустина Поповића са Георгијем Флоровским на стварању богословске синтезе засноване на повратку светоотачком предању и јеванђељско-апостолским фундаментама етоса православног мишљења и живота: при чему он Поповића показује као „отворенијег“ другима од Флоровског. Речју, Лубардић је успоставио примарни херменеутичко-сазнајни хоризонт за освешћење услова и узрока што су припремали обликовали рану мисао преподобног оца Јустина, посебно с обзиром на њене философско-теолошке и историософске аспекте.⁵

³ Богдан Лубардић, *Јустин Ђелијски и Русија: путеви рецепције руске философије и теологије*, Нови Сад: Беседа, 2009, 211 стр; Богдан Лубардић, *Јустин Ђелијски и Енглеска: путеви рецепције британске теологије, књижевности и науке*, Београд: Институт за теолошка истраживања ПБФ – Donat Graf, 2019, 224 стр.

⁴ Посебно би смо издвојили следеће радове: Богдан Лубардић, „Исихастичке претпоставке Молитвеног дневника Јустина Поповића: коментар на прву примедбу Поповића Канту“, у: *Видјехом свјет истиниј: Исихазам у животу Цркве српских и поморских земаља*, Зборник радова научног скупа (Манастир Тумане, 14. септембар 2019), прир. З. Матић, Пожаревац 2019, 189-266; Bogdan Lubardić, “‘Revolt against the Modern World’: Theology and the Political in the Thought of Justin Popović”, у: I. Gabriel, K. Stoeckl, A. Papanikolaou (ур.), *Political Theologies in Orthodox Christianity: Common Challenges – Divergent Positions*, London Oxford New York: Bloomsbury Publishing and T&T Clark, 2017, 207-226; Богдан Лубардић, „Јустин Поповић у Оксфорду: између романтизованих чињеница и чињенице романтизма“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 10, Београд: Православни богословски факултет, 2011, 75-197; Богдан Лубардић, „Павле Флоренски и патролошки радови Јустина Поповића: историјат једне рецепције — прилог разумевању почетака ‘неопатристичке синтезе’ у српској теологији“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 9, Београд: Православни богословски факултет, 2011, 65-165.

⁵ Овај одељак доноси искључиво квалификовано мишљење др В. Цветковића: *Прим. ур.*

У неколико радова објављених с почетка 2010-их истакнуто је да је отац Јустин пре свега теолог неопатристичке синтезе и светоотачког усмерења, са одређеном посебношћу сопственог доприноса том разноликом теолошком покрету. Тај однос између светог Јустина Телијског и светоотачког предања, нарочито према делима Макарија Египатског и Исака Сиријског, неки истраживачи су ставили под веома критичку лупу: на пример, Владан Перишић у својим радовима из 2010. године.⁶ На начин генерално сличан новијим критичким преиспитивањима методологије теолошко-научног рада и претпоставки Поповића (очитованих у његовим раним патролошким радовима) Александар Ђаковац преиспитује догматолошка становишта, односно теолошке претпоставке и домете *Догматике* Јустина Поповића.⁷ Не треба испустити из вида ни веома значајан допринос Владимира Цветковића којег свакако треба прибројати овом кругу мислилаца које, ма колико били различити, обједињује изричита намера да јустинолошким студијама дају дигнитет и интегритет заснован на поштовању критичких и логичко-методолошких правила истраживања и евалуације теоријских доприноса у пољу духовно-хуманистичких наука. Цветковић се посебно истиче важним радовима којима, на уверљив и симпатетички начин, успева да истакне до сада превиђано присуство Максима Исповедника у теолошком мишљењу Поповића, посебно у вези са учењем о људској личности као образу Божијем.⁸ Уз то је успео да покаже како и та компонента инспирације окретања светоотачкој мисли стоји у унутрашњој вези са библијским (нарочито јеванђељским) основама хришћанске мисли Поповића,⁹ као и то да су ново-заветно-апостолске и предањско-светоотачко саставнице теологије Поповића, у духу свести о *biblia patristica*, постављене у двојединство које не треба раздвајати.¹⁰ Најзад, Цветковић је дао изузетно вредне радове из којих постаје јасније не само зашто су неки ставови оца Јустина о екуменизму произашли као веома оштри, у датој епохалној црквено-политичкој ситуацији, већ и зашто, будући

⁶ Владан Перишић, „О богопознању код св. Макарија Египатског с посебним освртом на дисертацију Јустина Поповића“, у: Богољуб Шијаковић (ур.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 5 (Београд: ПБФ, 2010), 7-16; Владан Перишић, „О епистемологији св. Исака Сиријског у интерпретацији Јустина Поповића“, у: Богољуб Шијаковић (ур.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 6 (Београд: ПБФ, 2010), 36-48.

⁷ Александар Ђаковац, „Догматика Јустина Поповића и њен значај за савремену (српску) богословску мисао“, у: Богољуб Шијаковић (ур.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 4 (Београд: ПБФ, 2009), 65-73.

⁸ Владимир Цветковић, „Свети Јустин Нови о тајни личности“, *Теологикон* 2 (2013), 161-181; Владимир Цветковић, „Свети Јустин Нови (Поповић) као тумач мисли Светог Максима Исповедника“, у: Александар Петровић и Микоња Кнежевић (прир.), *Политика, идентитет, традиција* (Косовска Митровица: Филозофски факултет 2015), 471-494.

⁹ Vladimir Cvetković, “The Gospel According to St Justin the New: Justin Popović on Scripture”, in: Matthew Baker and Mark Mourechain (eds.) *What is the Bible? The Patristic Doctrine of Scripture* (Minneapolis: Fortress Press, 2016), 137-166.

¹⁰ Vladimir Cvetković, “Abba Justin Popović, un théologien de synthèse”, *Istina* 56 (2011), 47-62.

засновани на екуменизму свеукључујућег дејства светотројичног Бога, односно Христа као Богочовека, не могу бити редуковани на наводни православно-еклисиолошки „фундаментализам“,¹¹ како су неки тумачи пренаглашено сматрали.¹²

Значај радова Лубардића, Цветковића, Перишића и Ђаковца (и аутора попут Дарка Ђога који се, мишљењем о резултатима српске „неопатристичке“ теологије, осврће на развоје и односе унутар јустинолошких студија новијег периода,¹³ или, Максима Васиљевића, који мисао Поповића смешта у контекст унутарсрпске примопредаје светоотачке мисли Православља, од Велимировића до Јевтића, и указује на њен надпомесни и дијалогско-синтетички карактер ради комуникације са Православљем дијаспоре¹⁴) у томе је што отварају не само могућности критичког колико одговорног сагледања Јустина Поповића (указујући на проблематичност приступа који његову мисао приказују кроз наглашену идеологизацију, митологизацију и идеализацију), нити само у томе што износе нове информације и сазнања о Поповићу, већ и у томе што дају повода за отворену академску дебату о тумачењима дела преподобног Јустина. Тиме се несумњиво успостављају до сада недостајући нужни услови могућности утврђења јустинологије и као дисциплине и као специјалистичке проблемско-тематске области српске али и православне патрологије уопште.

Овај период на помесном српском плану свакако одликује критички приступ делу Јустина Поповића. Међутим, на међународном плану, критички приступ није послужио толико осветљавању стварних доприноса богословског дела Поповића, унутар модела интегралног и синтетичког а уравнотеженог вредновања, него је смештан пре у оквиру ширих наратива што претендују да тумаче догађања на југословенским и балканским просторима у последња два века, и то пре у једном религиолошко-геополитиколошком кључу. У иностранству, дакле, развој поменутог периода расправа мотивисан је покушајима (не у свему задовољавајућих) давања одговора на приметну идеолошку инструментализацију Јустина Поповића током 1990-их година. Такав приступ делу Поповића доминира у радовима немачког историчара Клауса Бухенауа (Klaus Buchenau), посебно у његовом хабилитацијском раду *Auf russischen Spuren. Orthodoxe Antiwestler in Serbien 1850–1945 (На руским траговима. Православни антизападњаци у Србији 1850–1945)* објављеном 2011. године,¹⁵ као и у докторској

¹¹ Vladimir Cvetković, “The Reception of St Justin in Recent German Scholarship”, *Sobornost Incorporating Eastern Churches Review* 36.2 (2014), 36-55; Владимир Цветковић, „Четири писма Светог Јустина Новог Ђелијског о екуменизму“, *Црквене студије* 12 (2015), 243-262.

¹² Овај одељак доноси искључиво квалификовано мишљење др Богдана Лубардића: *Прим. ур.*

¹³ Darko Djogo, “Serbian Neopatristic Theology (Some Aspects of History, Reception and Currents)”, *Teologia* 16.4 (2012) 10-36.

¹⁴ Maxime Vasiljević, “Trois théologiens serbes entre l’Orient et l’Occident: Nicolas Velimirovic, Justin Popovic et Athanase Jevtic”, *Istina* 56 (2011) 63-78.

¹⁵ Klaus Buchenau, *Auf russischen Spuren: orthodoxe Antiwestler in Serbien, 1850–1945* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011).

дисертацији Јулије Ане Лис (Julia Anna Lis) *Antiwestliche Diskurse in der serbischen und griechischen Orthodoxie: Zur Konstruktion des „Westens“ in den Schriften von Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides* (Антизападњачки дискурс у српском и грчком Православљу: Ка конструкцији „Запада“ у списима Николаја Велимировића, Јустина Поповића, Христа Јанараса и Џона С. Романидиса), објављеној 2019. године.¹⁶

За разлику од немачких аутора, лутерански чешки теолог Зденко Ширка (Zdenko Širka), приступајући симпатетички, уравнотежено и духовно проницљиво, у својим радовима ставове Јустина Поповића не сматра ни „антизападним“ ни „антиевропским“, него, у неочекиваном обрту, прави паралелу чак између Поповића и Лутера, како би закључио да је у квалификованом смислу и Лутер један од претеча теолошког дискурса и реторике српског теолога, оца Јустина. Лутерово оружје против Европе или Запада у 16. веку свакако јесте заснивање личног односа са Христом у духу *Sola Christus* и *ad fontes*, док је оружје Поповића против Запада у 20. веку Богочовек, ауторитет Светих Отаца, и саборност: дакле, и потоње је ослоњено на изразито наглашавање личне осведочености у изворним постулатима јеванђељско-светоотачке вере.¹⁷ При том, Ширка указује да је „Запад“ код Поповића полемички топос што (као синекдоха *pars pro toto*) апострофира грешност целе европске културе и цивилизације, односно „европског човека“ као таквог, све нас понаособ, а не неки географски положај („западно од источне Европе“). Отуда, то укључује и осећај његове, Јустинове, недостатности пред обрасцем задатака и норми датих откривењем у Христу Богочовеку, као и критику више врста источноевропског материјализма и идолопоклонства, о чему је отац Јустин такође пламено писао, протестујући. Слично Ширки који Поповића ставља у шири општехришћански теолошки контекст, избегавајући политиколошку редукцију, британски патролог и православни свештеник Ендрју Лаут (Andrew Louth) у делу *Modern Orthodox Thinkers* (Модерни православни мислиоци), публикованом 2015. године,¹⁸ уводи преподобног оца Јустина у шири православни контекст процењујући његов допринос у односу на теологију руске православне дијаспоре и словенофилског наслеђа, са једне стране, и неопатристичке синтезе и аскетске гносеологије, са друге стране.

Од почетка нашег столећа, дакле од 2000. године до данас, може се приметити и знатно повећан интерес за научно истраживање наслеђа Јустина Поповића у дипломским, магистарским и докторским радовима, нарочито на Право-

¹⁶ Julia Anna Lis, *Antiwestliche Diskurse in der serbischen und griechischen Orthodoxie: Zur Konstruktion des „Westens“ in den Schriften von Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides* (Frankfurt: Peter Lang, 2019).

¹⁷ Zdenko Širka, “Transformation in the Theology of Tradition: A Study of Justin Popović and His Hermeneutical Pressuppositions”, *Ostkirchliche Studien* 63 (2018) 325-344: 339-340; видети такође: Zdenko Š. Širka, “Ekumenismus Justina Popoviće”, *Getsemany* 301.2 (2018), 37-42.

¹⁸ Andrew Louth, *Modern Orthodox Thinkers: From the Philokalia to the Present* (London: SPCK, 2015), 143-158.

славном богословском факултету Универзитета у Београду, али и на другим факултетима Универзитета. Примера ради, како је показао марљиви истраживач Александар Срејић,¹⁹ у том периоду одбрањено је преко 30 радова на различитим нивоима студија у земљи и свету.

Поред индивидуалних научних напора у расветљавању богатог научног дела Јустина Поповића, не само као клирика Српске Православне Цркве већ као наставника Универзитета у Београду, такође треба поменути научни скуп који је поводом 115 година од рођења и 30 година од упокојења у организацији Педагошког факултета у Врању у саставу Универзитета у Нишу и Епархије врањске 2009. године одржан у родном месту оца Јустина, Врању, и који је зборником објединио радове изнете на том важном окупљању научника.

На пољу издавања списа светог Јустина Ћелијског свакако највећи значај има објављивање дела *Записи о екуменизму* 2010. године, писаног 1972. године као синопсис тада планиране књиге *Православна Црква и екуменизам*, које изненађује мноштвом позитивних рефлексија на екуменизам: односно, изненађује уверљивом корекцијом политичко-социјалног па и каритативног екуменизма, и то на основу рефлексија о укључном дејству управо Богочовека, код Поповића јасно ослоњеног на тријадолошке, христолошке, пневматолошке и еклисиолошке оквире аутентичног „икуменства“ Православља. То дело је публиковано не само на српском језику већ и на енглеском језику: Свети Ава Јустин, *Записи о екуменизму 1972* (ур. Атанасије Јевтић), Тврдош: Манастир Тврдош, 2010. = Saint Abba Justin, *Notes on Ecumenism 1972* (ed. Вр Athanasius Yevtich), Alhambra CA: Sebastian Press, 2013.

2.5. На основу свега реченог, може се установити да је започела и најновија, пета, фаза у научно-академској рецепцији легата оца Јустина. Ту фазу карактерише неколико елемената. Прво, дело оца Јустина бива сагледано не само у оквиру различитих теолошких дисциплина, већ у ширем оквиру друштвено-хуманистичких наука. Било је и раније случајева да, поред теолога, студијску пажњу Поповићу посвећују философи, социолози, теоретичари књижевности, педагози, психолози, историчари: али, сада све те студије добијају значај у оквиру једне интердисциплинарне јустинологије, у којој се пресецају, спајају и допуњују резултати истраживања из различитих области.

Друго, у мери у којој је то уопште могуће избећи, ову фазу краси оријентација према неидеолошком приступу делу Јустина Поповића, који се полако „ослобађа“ од двеју до сада доминирајућих крајности: прве, пијетистичке и одбранашко-панигиричке, која сваки критички осврт на његово дело (или било које „непрописано“ тумачење) сматра директним нападом на његову православност или светост, а истовремено инструменталистичким тумачењима његовог дела храни свој непропитано негативан став према одређеним феноменима,

¹⁹ Александар Срејић, „Духовно и теолошко-философско дело Јустина Поповића у дипломским и постдипломским радовима и истраживањима студената високообразовних теолошких установа у Србији”, у: Богољуб Шијаковић (ур.), *Српска теологија данас: Зборник радова првог годишњег симпозиона одржаног на Православном богословском факултету* (Београд: ПБФ, 2010), 689-701.

рецимо, од екуменизма до хуманизма – или – од дуга другима до граница домета: и, друге, такође ауторитарно настројене крајности, често атеистички постављене, која дело Поповића своди на потенцијал за искључивост и насиље, уз самосигурно оправдавање става о антимодерној, ретроградној и антипросветитељској природи како Српске Православне Цркве тако целокупног Православља. Индикативно је да су те две крајности годинама храниле једна другу, инсистирајући на објективности и потпуној истинитости сопственог тумачења претпоставки и учинака живота и дела Јустина Поповића. То је имало за последицу замагљивање или чак затварање путева што воде поврх тих крајности, у херменеутички и рефлексивно-критички истанчаније, ако не и зрелије, погледе на рад и доприносе Јустина Поповића: такве да чине потпунију правду делу тог мислиоца — богатијег, дубљег и солиднијег него што апстрактни екстреми приступа дају да се сагледа. На срећу, упркос повременим ексцесима што претендују да затворе дискусију о Јустину Поповићу, маниром лекцијаштва или имитацијама реторике оца Јустина, и слично, данас је успостављен углавном сталожен академски дијалог око дела оца Јустина: како између теоријски различитих, тако између конфесионално различитих становишта, где се више не расправља само о томе да ли су његова становишта безусловно истинита, већ и о духовним претпоставкама, теоријско-интелектуалним контекстима и друштвено-историјским приликама које чине, или омогућују, да се боље разуме зашто и како се то дело обликовало и успоставило управо на јустиновски особит, а не на неки други начин.

Трећа карактеристика ове фазе јесте та да макар као тенденција смањује, ако не и укида, подвојеност између домаћих и иностраних истраживања, као и то да се тај позитиван процес ослања на нужни минимум превода дела Поповића, као и на растући број озбиљнијих студија о њему, и то на енглеском и другим светским језицима. То свакако може благотворно да подстакне и нове истраживаче да се заузму у пољу јустинологије. Једна од заједничких црта новијих истраживача, домаћих и иностраних, јесте да не истрајавају на старим или потрошеним парадигмама теоријског приступа делу Поповића, већ у том опусу налазе изворе за нова и оригинална тумачења, као и за подстицајна самоогледања у синтезама хришћанске мисли у савременом контексту.

3. Тематски зборник „Мисао и мисија Светог Јустина Поповића“ садржи управо набројане карактеристике, мање или више изражене. Прво, радови у зборнику показују да проучавања дела Јустина Поповића, иако су предмет различитих хуманистичких дисциплина (од теологије и философије, преко теорије књижевности, до психологије, педагогије и историографије), референцијално деле заједнички корпус знања. Тај корпус, међутим, не бива раздјељен различитим научним методама или пољима интересовања специјализованих дисциплина, већ се да показати како су методе и дисциплине рефлексивно синтетисани у посебне јустинолошке студије или јустинологију. То показује и чињеница да научно интересовање за аспекте дела Поповића није уско одређено специјализацијом истраживача (те да рецимо догматика и екуменски списи Поповића привлаче само теологе, дела о Достојевском или Светосављу искљу-

чиво историчаре књижевности, а његова критика рационализма и хуманизма пре свега философе, социологе и политикологе) него се поима како су различити аспекти његовог дела подједнако вредни у ширем контексту друштвено-хуманистичких дисциплина, постављених интердисциплинарно колико интегративно.

Друго, у новом приступу Јустину Поповићу или у новој фази рецепције учинака његовог живота и дела, која карактерише радове у овом зборнику, српски светитељ се не презентује као идеолошки конструкт: етикетиран рецимо атрибутима попут „антиекумениста“, „фундаменталиста“ или „националиста“, и слично, нити се његово дело користи за утврђивање нечије идеолошке позиције, већ се његова мисао осветљава контекстуално и сагледава како на основу константних извора његовог надахнућа, попут молитве и монашког аскетолошког етоса, литургије, Светог Писма и светих отаца, тако и на основу спољних интелектуално-културалних, друштвено-политичких и ширих црквених и интерконфесионалних прилика. У приступу Поповићу, макар као јасно видљива тенденција, нема више ни конфесионалистичке нити унутарконфесионалне поделености, нити секташко-габорске нетрпељивости, па, захваљујући томе, његов теолошки допринос почиње афирмативно и зрелије да се вреднује (чак и кад је реч о неслагању и критици): било да се ради римокатоличким или лутеранским богословима, или православним богословима српске, грчке, руске, бугарске, или западне провенијенције, што се може јасно уочити у многим радовима сабраним у зборнику.

Додајемо да радови у зборнику показују да су јустинолошке студије престале да буду научни дискурс ограничен на једну националну културу и значајан само унутар њене локалности. Трећина радова који су ушли у овај тематско-проблемски зборник јесу првобитна конференцијска саопштења изложена на енглеском језику, а оригинално написана на руском, француском, немачком, чешком, бугарском и грчком језику. На ту чињеницу указују референце које се могу наћи у тим радовима, а упућују на преводе дела Јустина Поповића на руски, грчки, француски или немачки језик. Те референце на стране преводе дела светог оца Јустина намерно су задржане у преведеним радовима, али су и допуњене упутницама према оригиналним делима српског мислиоца.

4. Зборник садржи 24 рада подељених у шест тематских целина, које на најбољи начин осликавају правце у којима се креће рецепција дела Јустина Поповића. Први темат се тиче екуменистичких или екуменских, односно анти-екуменистичких ставова оца Јустина. Питање екуменизма оца Јустина се деценијама посматрало кроз призму његовог дела *Православна Црква и екуменизам* (1974) и сматрало се да је његов однос према екуменизму изразито, ако не и искључиво негативан. Међутим са издавањем *Бележки о екуменизму* (2010) долази до преиспитивања његових екуменистичких ставова. Тако у раду „Јустин Поповић и англикански теолози: посредовања“, Богдан Лубардић, у настојању да изведе и симпатетичке црте односа оца Јустина према западној хришћанској мисли, показује како је отац Јустин током боравка у Оксфорду (1916–1919) био отворенији за разумевање па и одређени позитивни пријем англиканске теоло-

шке културе, као и британске књижевне критике и природних наука, него што се то раније сматрало, те да је то у одређеној мери, реактивно, формирало неке аспекте мисли младог српског богослова. Римокатолички теолог Томас Бремер у раду „Јустин Поповић читан очима Католика“, не оспорава унапред створену слику о оцу Јустину као антиекуменисти, али, што је значајно, не искључује већ укључује могућност и другачијег тумачења његових дела, посебно *Догматике*, које је истовремено и отворено и критичко и које оставља простор да се на том пољу теолози различитих вероисповедних традиција сусретну у наставку дијалога. У раду „Протестантизам као свејерес: Да ли би се Јустин и Лутер разумели?“, лутерански теолог Зденко Ширка успешно показује да су Поповић и Лутер много ближи у погледу својих циљева и метода, него што његова оштра критика протестантизма сугерише. Владимир Цветковић у раду „Свети Јустин Поповић о папству“ фокусира Поповићеву критику папства као константу у његовом делу, закључујући да се она заснива на два традиционална елемента у православној критици „папизма“, а то су папино полагање права на универзалну црквену јурисдикцију и на сопствену непогрешивост. Сва четири рада показују да су односи Јустина Поповића према Англиканској, Римокатоличкој и Лутеранској цркви, као и релација према институцији папства, изнијансиранији и суптилнији него што се раније приказивало на основу његовог дела *Православна Црква и екуменизам*.

Наредна тематска целина односи се на Поповићево читање Достојевског и достојевскијанског наслеђа руске религијске философије, што представља нексус у коме се сусрећу философија, књижевна критика и теологија. Рад Слађане Ристић-Горгиев „Философија и њено значење у делу оца Јустина Поповића“ апострофира три момента у Јустиновом разумевању философије: философија као сусрет са трагичним, философија као боготражитељство и философија као богочовечански реализам, који заправо служе као лествица успињања ка Богу. У раду „Симболично и лирско у рецепцији дела Светог Јустина Поповића“, Сунчица Денић се осврће на Јустинова промишљања бивствовања биљка, животиња, и одређених људи, његових пријатеља кроз које се оцу Јустину открива слика Бога. Рад Слађане Алексић „Естетика духовних спознаја Аве Јустина Поповића на основу дела Достојевског“, указује на катарзично, тј. прочишћујуће дејство читања Достојевског у оквиру неопатристичке херменеутичке парадигме. У раду „Свети Јустин Ћелијски и Достојевски: проблем људске детерминисаности и слободе“, Немања Шкрелић описује процес освајања онтолошке слободе као изласка људског бића из солипсистичког модалитета стварности, и како ослобођени субјект постаје одговорни носилац стварности у саборном јединству са другим бићима. Радови унутар ове тематске целине добро осветљавају различите аспекте Поповићевог читања Достојевског и руске религијске философије, као и стваралачка усвајања њихових кључних идеја.

Трећи темат је посвећен антропологији Јустина Поповића, која представља значајан допринос хришћанској и философској антропологији уопште. У раду „Морално терапеутски смисао дијалектике богоцентричности и човекоцентричности“, Александар Фатић сагледава појам човекоцентричности у делу

Поповића не као хедонистичко одступање од хришћанског идеала богоцентричности, већ као конститутиван елемент у оквиру изградње хришћанског карактера у свакодневном животу. Православни теолог из Бугарске, Свилен Тутеков, у раду „Јустин Ћелијски и аскетски кључ теологије личности“ указује на боголико-богоподобну структуру људске личности као антрополошки темељ аскезе и подвига, који представљају пут и начин остварења личности. Рад Александра М. Петровића „Парадигматични путеви ка земљи живих Аве Јустина Поповића: кроз подвиг раскривања човековог саморазумевања“ указује на процес превладавања егоизма и ограничености људске природе кроз веру као меру и инструмент увиђања богочовечанске стварности. Рад „Отац Јустин (Поповић) и монаштво“ Слободана Продића успоставља везу између монаштва и стваралашта и на примеру Јустина Поповића указује на различите аспекте те везе. Радови овог темата указују на носеће стубове антропологије Јустина Поповића, као што су дијалектика човекоцентричности и богоцентричности, духовне димензије људске природе, вера, благодат, аскеза и стваралаштво.

Четврти темат се бави различитим странама свештеничке службе преподобног оца Јустина и његове богословске делатности и осветљава га као духовника, проповедника, мисионара, догматичара и литурга. У раду „Преподобни Јустин Ћелијски као писац *Житија Светих*“, Радомир Поповић констатује да су Јустинова *Житија Светих* недовољно истражено а комплексно дело, и да стога мора бити интерпретирано са више страна: богословске, црквено-историјске, књижевно-литерарне, поетске, литургичке, догматске, омилитичке и лингвистичке. Отуда закључује како је неопходан мултидисциплинаран и свеобухватан приступ целом том опусу, додајући да и оцена сваког од тих аспеката захтева вишестран приступ. У раду „Делотворност учења вере под духовним старањем преподобног Јустина Новог“, на основу сопственог искуства и личног односа који је имао са својим духовником, оцем Јустином, Иларион Ђурица сведочи о хришћанској одговорности за сталну евангелизацију света на коју је отац Јустин стално подсећао. Рад Љубише Костића „Онтолошка основа и садржај у беседништву преподобног Јустина Ћелијског“ усредсређује се на корпус беседа оца Јустина, и закључује да вечност и бесмртност целокупне творевине, уз наглашавање обесмрћујућих енергија Божијих, јесте лајтмотив у свим беседама преподобног оца Јустина. У раду „Догматика оца Јустина Поповића у историјском и савременом контексту“, анализирајући Поповићеву *Догматику*, Александар Ђаковац указује на иновативност и оригиналност Јустинових богословских увида, али истовремено и на, условно речено, застарелост примењене методологије која, како држи, донекле спречава Поповића да проницљиве увиде даље развије. Ђорђе Н. Петровић, у раду „Евхаристијска радост у *Догматици* Јустина Поповића: одраз једног протагонисте“, разматра Поповићево разумевање постанка, смисла и крајњег циља радости у контексту Евхаристије, као врхунца литургике и догматике као богословских дисциплина и опита. Ова тематска целина продубљује разумевање различитих аспеката Јустинове личности, његове службе, али и његовог теолошког опуса.

Пета тематска целина је посвећена односу Јустина Поповића према Западу, који се у досадашњим истраживањима често описује као превише критичан. Дионисије Склирис, православни теолог из Грчке, у раду „Волим дакле спознајем”: критика западне философије према Светом Јустину Поповићу и њене светоотачке поставке“ раскрива фундаменталну светоотачку претпоставку Поповићевог схватања философије као уподобљавања Богу у Христу Богочовеку, која оцу Јустину помаже да антиномичку и дијалектичку природу западне философије превлада, не дозволивши да се антиномије или дијалектичке неразрешености претворе у узајамно поништавајуће и сукобљене супротности. У раду „Однос Аве Јустина према Западу“, Зоран Кинђић анализира Јустинову критику Запада као критику западног хуманизма, који се према оцу Јустину не креће ка Богу као пуноћи прерастајући у теохуманизам, већ се креће мимо Бога и налази у опасности да се враћа или заврши у нихилизму. Рад Ивице Живковића „Критичка мисао архимандрита Јустина Поповића и хришћанско васпитање данас“, из перспективе Поповића подвргава критици педагошке односе у хуманистичкој култури западног друштва, који не остављају место за примену хришћанског васпитања произраслог из благодатног учешћа у литургијском богослужењу Цркве. У раду „Свети Јустин о промисли: извори и последице“ Стивен К. Хедли, православни теолог из Француске, истиче потребу за строгом теолошком критиком западне културе коју образлаже на основу Јустиновог разумевања промисла као Божијег руковођења ка пуноћи живота. Сва четири рада овог темата не одбацију, нити негативно валоризују Јустинову критику Запада, већ покушавају да је протумаче имајући у виду недостатке секуларне европске културе са једне стране, и предности хришћанског искуства Православне Цркве са друге стране.

Шеста и последња тематска целина бави се валоризацијом и рецепцијом Јустина Поповића у одређеним срединама, односно унутар одређених историјских контекста. У тексту „Свети Јустин Ћелијски као оригинални мислилац“ Димитри Трибушњи, православни руски теолог, вреднује Јустиново дело на основу његове адаптације и трансформације идеја руске религијско-философске ренесансе и њиховог саображавања школској православној теологији са почетка 20. века и светоотачком предању. Павле Јовић у раду „Отац Јустин Поповић код Срба“ наводи на прве литерарне осврте на дела Јустина Поповића, прво у српској и југословенској послератној емиграцији, а затим од 1980-их у СФР Југославији. Рад „Рецепција и значај Светог Јустина и његових дела међу обраћеницима на Западу“ Филипа Калингтона, православног теолога из Француске, реafirмише Јустинов православни традиционализам и конзервативизам, који се понајвише огледа у његовом следовању светим оцима као извору његове прихваћености међу обраћеницима у Православље на Западу. Ова последња тематска целина јасно показује путеве и начине на које је преподобни отац Јустин долазио до својих читалаца широм света, као и на неке од узрока његове пријемчивости другима.

5. Како и последује, осврнућемо се и на конференцију „Мисао у мисија Светог Јустина Поповића“, чији радови чине основне структурне елементе овог

тематског зборника. Као што је речено, повод за организацију међународне конференције посвећене Јустину Поповићу јесте јубилеј, односно 125 година од рођења и 40 година од упокојења. Ради се о првој међународној конференцији посвећеној овој теми, а организатори конференције су Универзитет у Београду, са своје две јединице: Институтом за филозофију и друштвену теорију и Православним богословским факултетом, и Универзитет у Нишу, са Центром за византијско-словенске студије. Одржавање конференције на Универзитету у Београду, и њено свечано отварање од стране професорке др Иванке Поповић, ректорке Универзитета, у свечаној сали Ректората Универзитета у Београду, несумњиво представља гест првог корака рехабилитације и симболични повратак др Јустина Поповића на Универзитет у Београду, чији је он наставник био од 1934. до 1944. године када долази до његовог нелегалног отпуштања. Иако је остао без катедре на Београдском универзитету, поносан на свој универзитет, отац Јустин се до краја живота потписивао као „професор Универзитета у Београду“. Данас се Универзитет у Београду може дичити тиме да у корпусу својих наставника алумниста баштини и једног професора светитеља.²⁰ Надаље, на конференцији је 18 излагача из земље и 15 излагача из иностранства изложило 33 рада на српском и енглеском језику, од којих је у зборник ушло 24 рада. Сви радови приложени за зборник прошли су поступак ригорозне двоструке рецензије. Радове презентоване на конференцији на енглеском језику на српски су превели сами аутори или специјализовани преводиоци. Зборник, који у последњем збиру садржи 14 радова домаћих и 9 радова иностраних аутора, објављује се на српском језику како би се потврдио управо истакнути међународни значај националне духовне и друштвено-културалне проблематике коју носе и посредују јустинолошке студије: *Studia Iustiniana Serbica – collationes*.

*

Користимо прилику да се захвалимо институцијама и истакнутим појединцима на помоћи у организацији прве међународне конференције посвећене Јустину Поповићу, и у издавању овог зборника. Захваљујемо се свим институцијама које су узеле директно учешће у организацији конференције и издавању зборника, и то: Институту за филозофију и друштвену теорију, Православном богословском факултету Универзитета у Београду, Центру за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу, као и еминентним личностима које су тада у име ових институција придонеле организацији конференције: проф. др Александру Фатићу, тадашњем руководиоцу пројекта „Политике друштвеног памћења и националног идентитета“ на Институту за филозофију и друштвену теорију, проф. др Александру Ђаковцу, тадашњем продекану Православног богословског факултета, и проф. др Драгиши Бојовићу, управнику Центра за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу. Посебну захвалност дугујемо проф. др Иванки Поповић, ректорки Универзитета у Београду, која је отворила међународну конференцију, као и проф. др Драгану Антићу, ректору Универзи-

²⁰ Зденко Ширка, „Рехабилитација Јустина Поповића на Београдском Универзитету“, *Православље* 1255 (1. јул 2019), 12-13: 13.

тата у Нишу, чијим је залагањем Универзитет у Нишу (преко Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије) обезбедио део финансијских средстава за организацију конференције и штампу тематског зборника. Свесрдну захвалност дугујемо Министарству за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије које је финансијски помогло организацију конференције, као и Митрополији црквобитно-приморској Српске Православне Цркве, и њеном високопреосвећеном митрополиту г. др Амфилохију Радовићу лично на несебичној финансијској помоћи за штампање овог зборника. Са осећајем охрабрениости благодаримо и преосвећеном Епископу новосадском и бачком г. др Иринеју Буловићу на правовременом и неподељеном благослову, и Епископу ваљевском, г. Милутину Кнежевићу, који је у духовни колико благосиљајући загрљај у храму Светог Нектарија Егинског 12. маја 2019. примио учеснике конференције након што су, посредовањем високопреподобне игуманије манастира Светих Архангела у Ћелијама, мати Гликерије Јањић, после поклоњења свештеним моштима преподобног архимандрита Јустина Ћелијског и затим моштима Епископа охридског и жичког, Светог Николаја Велимировића, посетили град Ваљево. Напоследку, највећу захвалност дугујемо учесницима ове историјске конференције: излагачима радова и рецензентима тих прилога који, са другима, чувају и одговорним дијалогом развијају писани и неписани опус великог хришћанског духовника, евангелисте, теолошког и филозофског мислиоца и гласа савести Цркве, уједно европског и српског црквеног патриоте и — свети-теља: Јустина Ћелијског.

*др Владимир Цветковић
проф. др Богдан Лубардић*